

Etnosimbolizmas kaip ankstyvųjų Naujųjų laikų raštijos tyrimo metodologija: teoriniai svarstymai apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politijos tapatumą

Skirmantas Knieža

Anglistikos, romanistikos ir klasikinių studijų institutas
Vilniaus universitetas
El. paštas skirmantas.knieza@ff.vu.lt
<https://orcid.org/0000-0001-5449-3224>

Santrauka. Istorinio etnosimbolizmo metodologinis modelis (angl. *framework*), atsiradęs XX a. 8-ajame deš., siekė sukurti alternatyvą modernizmui – tuo dominuojančiai nacionalizmo studijų paradigmai. Skirtingai nei modernistai, etnosimbolizmai didžiausią dėmesį skyrė ne socioekonominiam tautų raidos kontekstui, bet kultūriniais veiksniams, mitams, istoriškumui, kūrybai – tam, ką plačiąja prasme galima vadinti etniškumu. Straipsnio tikslas – parodyti etnosimbolizmo prieigos taikymo potencialą analizuojant LDK (politinės) tautos tapatumo ir tapsmo klausimus literatūroje bei istoriniuose šaltiniuose. Darbu siekiama a) apžvelgti etnosimbolizmo raidą platesniame nacionalizmo studijų ir istoriografijos raidos kontekste, b) pristatyti pamatines etnosimbolizmo analitines kategorijas bei c) „tautos“ klausimo tyrinėjimus ankstyvųjų Naujųjų laikų Europos ir LDK tyrimuose, d) teorinius svarstymus iliustruoti LDK raštija. Straipsnio įžvalgos leidžia naujai plėtoti etniškumo sampratą LDK kontekste, papildant kalbinį aspektą istorinio sąmoningumo, geocivilizacinio priklausomumo, laiko bei erdvės artikuliacijos ir kt. aspektais, integruojant ir papildant esamą turtingą LDK kultūros istorijos tyrimų tradiciją.

Reikšminiai žodžiai: *etnosimbolizmas, nacionalizmas, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, etniškumas, mitas*

Ethnosymbolism as a Framework for Early Modern Literature Analysis: Theoretical Reflections on the Identity of the Political Community of the Grand Duchy of Lithuania

Abstract. The article aims to present historical ethnosymbolism as a theoretical alternative to the dominant modernist theories of nationalism. While the latter mainly focus on social factors and associate the emergence of nationalism with the industrialization of the 19th century, ethnosymbolists suggest evaluating cultural factors and interpreting the emergence of the modern nation as a chronological, continuous, and gradual process. The emergence of ethnosymbolism in the 1980s can be associated with a broader cultural turn in historiography and history studies: scholars shifted their focus to foundational myths and myths of descent, analyzing symbols that helped establish and cultivate the cultural memory of communities. Ethnosymbolist John Armstrong introduced concepts such as ‘mythomothour’ and ‘myth-symbol complex,’ while Anthony D. Smith contributed to establishing the category of communal affiliation termed ‘ethnie’ – a culturally coherent political community with a sense of solidarity among the higher strata of society.

Received: 05/10/2023. Accepted: 20/10/2023.

Copyright © Skirmantas Knieža, 2023. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

This community leverages ethnicity in a broader sense, including common history and name, myth of descent, and association with a certain territory, to maintain and strengthen their dominant position and independence. Examples from the literature of the 16th-century Grand Duchy of Lithuania (GDL) suggest that the myth of Roman descent, efforts to turn historical battles with Moscow and Ottomans into an epic, etymologization of Lithuania's name, importance of the Jagiellonian dynasty, and other symbols helped cultivate historical subjectivity and a sense of identity among the nobility and intellectuals. While these insights should not imply proactive construction of nationhood, as Caspar Hirschi suggests in his study on the contemporary Holy Roman Empire, they indicate that the commonly employed term 'political nation' of the GDL can be further refined by reconsidering the contents of ethnicity, primarily dealing with the sense of historical identity and memory. This article argues that such a reading strategy can be used to uncover new layers in Early Modern literary texts, especially those related to cultural memory and political identity.

Keywords: *ethnosymbolism, nationalism, Grand Duchy of Lithuania, ethnicity, myth*

Įvadas

Šiame straipsnyje analizuojamas istorinis etnosimbolizmas – viena iš nacionalizmo teorinių krypčių – ir jo taikymo galimybės ankstyvųjų Naujųjų laikų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose. Bandymą pristatyti šią teoriją ir jos potencialą lėmė trys motyvai: a) istorikų dėmesys valstybės problematikai – termino genezei, daugiasluoksniskumui ir taikymui LDK kontekste (Baronas et al. 2022); b) pastaraisiais dešimtmečiais besivystanti globali „naujosios kultūrinės istorijos“ tendencija ir jos diktuojamos tyrimų temos, metodologija bei priegios (Norkus 2005); c) didesnis tyrėjų (ypač literatūros, kultūros istorikų) konceptualinei ir idėjų istorijai, kai analizuojami „laisvės“ (Grzeskowiak-Krwawicz 2008), „garbės“ (Dikavičius 2022) terminai bei jų funkcionavimas LDK, „translatio imperii“ (Kuolys 2007; Nekraševič-Karotkaja 2020) koncepcijos atspindžiai XVI-XVIII a. literatūroje. Kartu pažymėtina, kad iki šiol „etniškumo“ dimensija tyrėjų suvokiama tik kaip kalbinis ar etnografinių papročių klausimas (Dubonis 2016; Dubonis 2017), todėl dažnai net bandymas kalbėti apie renesansinį, humanistinį ar ankstyvųjų Naujųjų laikų nacionalizmą dažniausiai traktuojamas kaip anachronizmas. Be to, tyrėjas visuomet atsiremia į ilgametę LDK tautos sampratos istoriografinę tradiciją ir tautos termino problematiką.

Šia apžvalga siekiama pasiūlyti platesnę „etniškumo“ sampratą, apimančią tautos (ar etninės bendrijos) kilmės mitologiją, pretenziją į istorinį subjektiškumą, kuriamą Aukso amžiaus koncepciją, genealoginę savimonę, erdvės aprašymą ir erdvės mnemonizacijos technikas ir kt. Tai nereiškia, kad darbe bus užimama konstruktyvistinė pozicija (plg. Hirschi 2012, Anderson 1999), teigiant, kad (proto)etninis LDK politinės bendruomenės tapatumas buvo proaktyviai projektuojamas ir konstruojamas diskursyviai. Veikiau, apie istorinį etnosimbolizmą bus kalbama kaip modernistinių nacionalizmo teorijų alternatyvą bei jos siūlomo metodologinio modelio pritaikymo galimybes ankstyvųjų Naujųjų laikų LDK kontekste, įgalinant kitokią tekstų analizės ir sintezės optiką.

Teoriniai straipsnio teiginiai bus iliustruojami LDK šaltinių medžiaga (pirmiausia, bet neapsiribojant, literatūriniais šaltiniais), tačiau jų rolė šiame tekste tik iliustracinė – jais siekiama identifikuoti galimas skaitymo strategijas, neišsemiant visų analizės galimybių kultūrinių modelių sąveikos problematikos ir kt. aspektais. Pasitelkę teorinės analizės įžvalgas, paraleliai svarstysime ir, ko gero, galutinai neišsprendžiamą „tautos“ klausimą ankstyvųjų Naujųjų laikų Europoje bei LDK, taip apžvelgdami etnosimbolizmo ir istorikų (ypač medievistų) priegių sąlyčio taškus.

1. Teorinės nacionalizmo paradigmos

Naujosios kultūrinės istorijos banga, kilusi XX a. devintajame dešimtmetyje, neaplenkė ir nacionalizmo studijų. Dar iki Antrojo pasaulinio karo nacionalizmo disciplinoje ėmė siprėti modernistinės teorijos, besiremiančios prielaida, kad nacionalizmas ir tautos iš esmės yra industrializacijos ir modernizacijos produktas: jos ima formuotis ne anksčiau XVIII a. pabaigos, o šį procesą katalizuoja XIX a. socialiniai bei ekonominiai pokyčiai (plg. Deutsch 1953, 1969; Gellner 1983; Hayes 1960; Hobsbawm 1990; Kohn 1969). Kintančios socioekonominės aplinkybės iškelia naujus visuomenės sluoksnius, o industrializacija ir standartizacija reikalauja kvalifikuotos darbo jėgos – jos rengimui randasi švietimo sistema, katalizuojanti ir kultūrinę homogenizaciją. Akivaizdu, kad svarbiausios modernistinės nacionalizmo teorijos priskirtinos socialinės istorijos paradigmam – svarbiausias vaidmuo čia tenka valstybei, o ekonominiai, materialiniai visuomenių gyvenimo veiksniai yra pirmiau bendrų simbolių, naratyvų, istorinio sąmoningumo.

Modernizmas nacionalizmo studijose pakeitė iki tol vyravusią perenialistinę laikyoseną, kai tautomis laikytos visos kultūrinės-politinės bendruomenės – taip tauta įvardintini ir Viduramžių lietuviai, ir senovės graikai ar persai. Perenialistams tauta pirmiausia yra operacinė, bet ne analitinė kategorija. Jie nebando apibrėžti, kokie elementai yra kertiniai skiriamieji tautų bruožai – jiems pirmesnis yra istorinio subjektiškumo, veikimo istorijoje klausimas. Dar kitaip tautų amžinumą interpretuoja primordialistai, kuriems tautiškumas yra prigimtinis visuomenių elementas – tiek eschatologiškai (suvokiant, kad tauta turi dievybės skirtą unikalų statusą bei misiją), tiek socio-biologiškai (pvz., Clifford'o Geertz'o pasiūlymas tautą apibrėžti kaip kraujo giminystės, papročių, teritoriškumo ir kt. faktorių jungtį; plačiau apie skirtingas nacionalizmo paradigmas žr. Statkus 2003; Leoussi, Grosby 2013).

Maždaug XX a. 7-8 deš. Savo zenitą pasiekė istorinės sociologijos mokykla, pamatine istorinės analizės kategorija laikiusi valstybę: jos prievartos aparato, galios, socialinių įtampų, biurokratėjimo ir kt. klausimai sukūrė ištisą paradigmą, aiškinusią valstybių raidą ilgojoje perspektyvoje (plg. Skocpol 1979; Mann 1984; Tilly 1990). Šie aiškinimai suteikė naują impulsą modernistinėms nacionalizmo teorijoms, tačiau kartu katalizavo ir jų oponentus. XX a. 9 deš. atsiradusi istorinio etnosimbolizmo paradigma pasiūlė alternatyvą stipriai valstybės vaidmeniu, modernizacija bei institucionalizacija paremtoms nacionalizmo teorijoms, atsigręždama į kultūrinį tautų genezės substratą.

2. Etnosimbolistinis nacionalizmas: raida ir svarbiausios analitinės kategorijos

2.1. Mito-judintojo (pranc. *mythomoteur*) koncepcija ir mito-simbolio kompleksas

Pirmasis konceptualinius istorinio etnosimbolizmo pagrindus padėjo Johnas Armstrongas, įvedęs kertines mito-judintojo (pranc. *mythomoteur*) ir mito-simbolio komplekso sąvokas. Anot Armstrongo, dar iki atsirandant modernioms tautoms galima apčiuopti tam

tikrą „etninių ribų“ koncepciją – bendruomenių gebėjimą ir pastangą puoselėti grupinę savivoką, pagrįstą atmintimi bei gebėjimu operuoti bendru mito-simbolio kompleksu. Šie veiksniai generuoja „bendro likimo“ ar „bendros misijos“ naratyvus, kurie dažnai konsoliduoja bendruomeniškumą stipriau nei formalūs apibrėžimai ar objektyvi, taisyklėmis apibrėžta tikrovė (Armstrong 1982, 3–9). Anot etnosimbolistų, etninę tapatybę geriausiai nusako mito-simbolio kompleksas – mitai, (kultūrinė) atmintis, vertybės ir simboliai, ir konstitucinis etninės politijos mitas (Smith 1988, 13–15). Pastarieji gali būti bendruomeniniai-politiniai, bendruomeniniai-religiniai ir dinastiniai (Armstrong 1982, 283).

XVI a. LDK raštijoje galime susidurti su visų trijų tipų *mythomoteur* apraiškėmis. Kaip pastebi Lietuvos metraščių Krasinskio nuorašą („Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštelį“ (*PSRL t. 35* 1980, 128–132)) analizuojantis Stephenas C. Rowellas, XV a. pabaigos metraščių tradicijoje atsispindi „LDK politinės tautos ambicij[os] kovoje su Jogailaičių ambicijomis“ ir kartu stiprėjanti civilizacinė orientacija į Vakarus. Anot istoriko, tai atspindi ne etnines politinio elito užmačias, bet elito pastangas sprendimų priėmimo prasme stovėti greta valdovo, kurti bendruomeninę valstybės steigties mitą (Rowell 1998, 27). Kita vertus, brėžiant savo-svetimo skirtį bei viduje konsoliduojant tikinčiųjų bendruomenę svarbūs ir religiniai vaizdiniai: sveikindamas Jurgį Radvilą tapus Vilniaus vyskupu, Adomas Fabricijus aprašo niūrią „apsuptos tvirtovės“ realybę – paika vokiečių tauta it stabą garbina įžadus sulaužiusį Liuterį, daugybę beprotišku mokymu užkrėtė Kalvinas, Cvinglis Tartaro gudrybėmis griaua tikrojo Dievo šventovę ir vietoj jos stato skirtą Baalui, o iš Skitijos grasina Trejybei schizmatikai ir mahometonai (*Gratulationes Georgio Radivilo* 1581, E2v). Galiausiai, LDK kultūrinė atmintis neįsivaizduojama ir be Jogailaičių dinastijos – „Lenko pasikalbėjimo su lietuviu“ pašnekovai meldžia iki laikų pabaigos valdysiančio Žygimanto Augusto palikuonio (Koehler 2009, 218–220), o Jonas Radvanas pabrėžia, kad Jogailos giminė „davė sarmatų kraštams karalius, valdovus dovanojo / hunui galingam, taip pat ir bohemams“ (Radvanas 2009, 238). Pastarasis fragmentas atspindi dar ir platesnę geopolitinę ambiciją – Vidurio ir Rytų Europos konsolidacijos Jogailaičių rankose galimybę. Pažymėtina, kad tai yra pavyzdinės skirtingų konstitucinių mitų manifestacijos – atsakymas, kokio pobūdžio yra LDK konstitucinis mitas reikalauja atskiro tyrimo.

2.2. Etninės bendruomenės (pranc. *ethnie*) skiriamieji bruožai

Kita etnosimbolistų inovacija yra genetinis tautos raidos suvokimas, kai modernioji tauta suvokiama kaip paskutinė politinio bendruomeniškumo kategorija ilgame ir daugiapakopiame raidos procese. Žemiausias etninio tapatumo laipsnis – etninė kategorija – turi savivardį, bendrą kultūrinį elementą (pvz., kalbą ar religiją) ir ryšį su konkrečia teritorija. Tai lokalias, neintegruotos ir dažnai neistoriškos bendruomenės. Etninė bendruomenė, įvardijama prancūzišku *ethnie*¹ terminu, nuo jos skiriasi aukštesniu bendrumo, solidarumo ir istorinės savivokos lygiu (Smith 1999, 13). Etnijoms būdinga (Smith 1988, 22–31):

¹ Kai kurie etnosimbolistai, kaip Azar Gat, vartoja graiškojo „ethnos“ daugiskaitinę formą „ethne“, o pats Smith'as termino neverčia ir palieka jo prancūzišką formą. Lietuvių kalba koncepciją galima transponuoti į naujądarą „etnija“ arba kliautis kiek gremėzdišku „etninės bendrijos“ junginiu.

Bendras vardas – gebėjimas save suprasti ir įvardinti kaip unikalią bendruomenę. Tai gali būti suprantama ir kaip aukštesniųjų aristokratijos sluoksnių įsivardijimas „Lietuva“ ar lietuvių tauta (Kiaupienė 2009, 17–26), ir Lietuvos vardo etimologijos metraščių bei kronikų tradicijoje (Gudmantas 2004) – nuo *litifų* genties (*Litifia*, *Litifanos*) (Callimachus 1893, 243–244), žodžių *litus* (krantas) ir *tuba* (dūda) jungties (*Lietuvos metraštis* 1971, 45), ar Italijos vardo iškraipymo (*L'Italia*, pavirtusi *Litalia*, o galiausiai – *Lituania*) (Agripa 2009, 132).

Bendras kilmės mitas. Smith'as pabrėžia, kad svarbi ne tik „kognityvinė“, bet ir mobilizacinė šių mitų prasmė, jų pritaikomumas kronikose ar kūryboje. Lotyniškosios LDK kultūros atveju turime metraščių tradiciją, pasakojančią apie Palemono (Publijaus Libono) ir 500 kilmingųjų šeimų atvykimą bei įsikūrimą Lietuvoje, kuri vėliau funkcionuoja kūryboje – pavyzdžiui, Jono Radvano kūriniuose, kur Kristupas Manvydas-Dorohostaiskis vadinamas *Lituana propago* (Lietuviškąja atvaša), kurios kilmei pradžių davė „iš Italijos pabėgęs Lacijaus kilmės Palemonas“ (Radvanas 2009, 216–217).

Bendra istorija. Tai ne tik tęstinis etnijos raidos pasakojimas, bet kartu ir mito-simbolio komplekso „išvertimas“ į konkrečius herojų darbus. Į sostą žengiančiam Zigmantui III Vazai pavyzdžiu tampa Lietuvos krikštytojas Jogaila (*Gratulationes Sigismundo III* 1589, C1r), o Vytauto kampanijas primena Kristupo Radvilos Perkūno sutinkamos šventovės, kurias kadaise pastatęs didysis kunigaikštis (Gradauskas 2019, 289–322).

Išskirtinė bendra kultūra, suprantama plačiausia prasme – ją gali sudaryti papročiai, religija, institucijos, teisė, folkloras, architektūra, apranga, maistas, muzika, menai, net spalvos ar fiziniai objektai. Romėniškoji ideologija, nors ir padėjo lietuviams grįsti istorinį subjektiškumą ir politinį savarankiškumą, bendruomenės *habitus* prasme nusileido sarmatizmui (Vasiliauskas 2001, 26). Todėl LDK *Latinitas* etnosimbolistiniame modelyje yra labiau preskriptyvi nei deskriptyvi – *interpretatio romana* ir kitos Renesanso etnografinės prieigos atspindi rašančiųjų mokslines ambicijas bei metodą, o ne „romėniškąją“ lietuvių kaimo kultūrą.

Tapatinimasis su konkrečia teritorija, ypač su sakralią ar istorinę reikšmę turinčiomis vietomis, kurių etnija gali fiziškai ir nekontroliuoti – jos idealizavimas atmintyje atlieka mito-simbolio komplekso įvietinimo funkciją. Lotyniškoje literatūroje sutinkame *terra Palemonia* vardą (Radvanas 2009, 200), Vilniaus palyginimą su Atėnais (*urbs Cecropiae pars*) (*Gratulationes Sigismundo III* 1589, B3r), kraštovaizdžio mnemonizacijos pastangas siejant jį su dinastijos ar etnijos pradininkais (plg. Jurbarko įkūrėjo, Palemono sūnaus Borko istorija) (Guagnini 1581, I3v). Patį konstitucinį LDK mitą galime skaityti per erdvinės ekspansijos, užkariavimo optiką.

Etnijai būdingas solidarumo jausmas kartais gali apimti tik siaurą elito stratą, žemesniųjų visuomenės sluoksnių nelaikant šio tapatumo dalininkais. Etnosimbolistinėje koncepcijoje, etnijos tapimą modernia tauta laiduoja vieningos integruotos ekonomikos bei visiems lygiai galiojančios teisinės sistemos atsiradimas. Akivaizdu, kad šie veiksniai – valstybės laiduojamos modernųjų laikų institucijos, todėl šioje vietoje gilesnio etnosimbolistų ir modernistų konflikto nekyla (Smith 1999, 13). Tiesiog modernistams svarbi valstybėkūra ir tauta yra instrumentas konsoliduoti valstybinį aparatą, o etnosimbolistai tautą laiko

pirmiausia kultūrinių-simbolinių išteklių saugotoja, pasinaudojančia institucijomis jas išskleidžiant bei išsaugant (Smith 2009, 82). Pavyzdžiui, poreikis kultivuoti mito-simbolio kompleksą reikalauja „specialistų“ – intelektualų klasės, pajėgios atrinkti, interpretuoti ir adaptuoti jį naujoms situacijoms, užtikrinant tęstinumą bei integralumą (Smith 2009, 49).

2.3. Konstituciniai mitai ir jų tipai

Pirmasis John'o Armstrongo pasiūlytas analitinis modelis buvo pagrįstas binarinėmis skirtimis, apibrėžiančiomis Savo ir Svetimo dinamiką. Sėslumas prieš klajokliškumą, genealogija prieš teritoriją, o kartu ir religijos klausimas bei kiti parametrai (Armstrong 1982, 288–289) sudaro tarsi orientacijų tinklą, kuriame skleidžiasi etninių bendrijų unikalumas bei išgryninami konstituciniai mitai. Šie procesai priskirtini ilgosios trukmės reiškiniams (pranc. *longue durée*), formuojantiems statiškas, nepaslinkusias mentaliteto struktūras (Armstrong 1982, 285).

Kadangi istoriškumas yra vienas svarbiausių etnijos skiriamųjų bruožų, etnosimbolistams svarbūs steigiamieji pradžios mitai. Smith'as skiria genealoginius (paremtus giminyse su etnijos „atradėju“, herojais ar net dievybėmis) ir ideologinius (paremtus numanoma ar dvasine bendryste su protėviais – jų vertybėmis, darbais, idealais) mitus (Smith 1999, 57–58). Temiškai jie gali būti:

- **laikiniai** – kada mes atsiradome?
- **vietos ir migraciniai** – iš kur mes ir kaip atsiradome čia?
- **kilmės** – kas yra mūsų padermės pradininkas ir kaip mes tapome bendruomene?
- **herojinio amžiaus mitas** – kaip mes išsilaisvinome ir pelnėme šlovę?
- **nuosmukio mitas** – kaip mes pradėjome nykti?
- **atgimimo mitas** – kaip atkurti aukso amžių (Smith 1999, 62–68)?

Lietuvių kilmės iš romėnų mitas, kaip jis suformuluotas Lietuvos metraščiuose, kronikose ir XVI a. raštijoje, aprėpia laiko², erdvės (migracijos) ir socialinę (kilmės, genealogijos) dimensijas. Turbūt mažiausiai legendoje eksplikuojami herojinio amžiaus, nuosmukio ir atgimimo simboliai – lietuviškojoje *Latinitas* šios temos labiau atspindimos ne kilmės mitologijoje, bet reakcijose į *ad hoc* realijas, fiksuotas konfesinėje polemikoje, proginėje raštijoje, historiografijoje. Tyrinėjant atskirų etnijų konstitucinius mitus, galimos įvairios naratyvinės konsteliacijos, mitai ne visada yra vienmačiai ar linijiniai. Formuodamos savo istorinę savimonę, bendrijos akcentuoja skirtingus – pakilimo ir nuosmukio, vietos ir laiko, sunkmečio ir klestėjimo – aspektus, kuriuos sujungia į istorinį naratyvą. Šią etnoistoriją reikia atskirti nuo „profesionaliosios“ istorijos – pirmajai faktiškumas svarbus kiek gali būti parankus atminties ir mito (re)produkcijai (Smith 2003, 168–169).

Jei aukso amžiaus mitas, genealogija ir istoriškumas pirmiausia sudaro laikinę mito-simbolio komplekso dimensiją, erdvinę apibrėžia santykis su gyvenamosiomis ar

² Pirmiausia laiko dimensija, žinoma, susijusi su Palemono ir romėnų giminių išvykimo datavimu – Dlugošas ir Mykolas Lietuvos kalba apie Julijaus Cezario valdymą (I a. pr. Kr. pirmoji pusė), kitos legendos versijos kalba apie Nerono įsigalėjimą (I a. vid.), o Bychoveco kronika peršoka kelis šimtus metų ir Palemono mitą pradeda Atilos siautėjimo metu – nurodoma net konkreti data, 401 m.

šventomis etnijai vietomis. Šis etninis kraštovaizdis (angl. *ethnoscape*) formuojamas per mūšių, stebuklų, transformacinių įvykių atmintį (Smith 1999, 149–151). Pavyzdžiui, aprašydamas Kristupo Radvilos Perkūno žygį prieš Maskvą ir kautynes prie Dubno, Pranciškus Gradauskas mini, jog „Kadais <...> buvo šventovė, / Vytautas ją čia buvo pastatęs, atmintiną, didžią“, o Radvila „tėvynės herojui aukas ir smilkalus deda.“ (Gradauskas 2019, 317) Taip pat ir Krzysztofą Warszewickis Steponui Batorui primena ankstesnes kovas su Maskva – „kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio Oršoje, Jono Tarnovskio Starodube, Mikalojaus Radvilos Ivanske (?), Stanislovo Leščynskio Nevelyje, Romano Sanguškos Uloje“ (Warszewicki 1580, Er). Čia taip pat paminėtinas ir Vilniaus, kaip sostinės, valstybės politinio bei kultūrinio centro vaizdinys.

Šis šventos atminties vietas kūrimas dvejetainis. Viena vertus, etnija istorizuoja gamtą, kai gamtinės ir geologinės savybės tampa atminties ir istorijos dalimi – pavyzdžiui, Nilas teikia resursus ir saugumą, todėl tampa transcendentine, gyvybine Senovės Egipto jėga. Kita vertus, natūralizuojama istorija – žmonių istorija skleidžiasi tam tikrame kraštovaizdyje, žmogaus paminklai (pvz., piramidės Egipte) tampa amžiniais, kultūrinio artefakto statusą peržengiančiu, bene „natūraliu“ objektu. Istorija rašoma interpretuojant gamtinį peizažą, gamtos objektai tampa naratyvo dalimi, didvyrių kapai ir atminties vietos sujungia fizinę bei kultūrinę erdves (Smith 2003, 135). Personifikuotas Boristenis (Dnipro) gali kreiptis į vieną iš Maskvos karvedžių Serebriną, ragindamas bergždžiai nebesipriešinti lietuvių kariaunai (Gradauskas 2019, 295), o Radvilos skydo ekfrazėje Radvanas prisimena, kaip Palemonas su palyda „puikiose žiotyse žydavilnės Dubysos pastatė / Naująją Romą (*Novam Romam*) [...] – tos senosios viltinę paguodą“ (Gradauskas 2019, 288–289).

Todėl gamtos aprašymai tautinio atgimimo literatūroje neatsitiktiniai – jie yra pretenzijos į konkrečią teritoriją išraiška, bandymas kultūriškai „įkrauti“ fizinę erdvę savo atminties naratyvu. O ikimoderniųjų laikų raštijoje galima išskirti du tokio erdvės užrašymo sluoksnius: antikinės retorikos, pasitelkiančios topikos ir tropų instrumentarijų aprašyti Lietuvos kraštovaizdį to meto skaitovui suprantama forma, ir mnemonizavimo sluoksnius, skirtas pastangai „įkrauti“ fizinę erdvę kultūrinės, istorinės bei politinės atminties simbolika.

2.4. *Religijos dėmuo etnosimbolistiniame modelyje*

Kadangi etnosimbolistai akcentuoja ilgosios trukmės kultūrinius procesus, jų modelyje etniškumo genezė neatsiejama nuo religinių veiksnių. Smith'as pastebi, kad sekularizuojantis visuomenėms, ilgainiui bendruomenės konsolidavime religijos vietą užėmė nacionalizmas – pavyzdžiui, išsaugant išrinktosios „tautos lemties“ elementą, pats šio mito turinys supasaulietinamas (Smith 1999, 139–140). Anot jo, būtent judeokrikščioniškoje tradicijoje išsikristalizuoja pažadėtosios žemės, aukso amžiaus mitai ir didvyrių sakralizavimas (Smith 2003, 1–9; Hastings 1997, p. 3–4), nors bendruomeninį-religinį *mythomoteur*, kurios pagrindą sudaro etninės bendruomenės unifikacija būtent per tikėjimo, religijos institucijas, aprašė dar Armstrongas. Kadangi tapatumo konsolidaciją katalizuoja išorinis konfliktas su kitomis etnijomis, religija išryškinti savo-svetimo skirtį ir paspartinti tapatumo formavimąsi (Smith 1988, 39). „Tikrojo“ tikėjimo gynyba, valdovo sekretoriaus Andriaus Patricijaus Nideckio nuomone, yra pagrindinė Stepono Batoro už-

duotis, mat jam ne tik graso „schizmatikų gentis“ (t.y., maskvėnai), bet ir protestantizmas šalies viduje. Batoras raginamas valdžios autoritetu apginti nuo „vidinių priešų eretikų“ ([ab] *domesticis istis hostibus haereticis*) (Nidecius 1581, A3r).

Kaltinimai schizma dažniausiai nuskamba ne vidinės stačiatikių bendruomenės, bet Maskvos adresu – tai rodo ir (geo)politinio dėmens svarbą religiniuose-konfesiniuose ginčuose. Nors krikščioniškos Europos kontekste atrodo, jog religija nėra vienas iš etnijos išskirtinumo bruožų, brėžiant ribą tarp lotyniškosios ir bizantiškosios krikščionybės bei islamo, paribio bendruomenės ima kurti gynybinius priešpilio (*antemurale*) naratyvus, savo misija ir likimu laikydamos gynybą nuo priešišką religiją praktikuojančio svetimo. Bandoma peržengti net konfesinius nesutarimus, kurie nepadeda pažaboti „turkiško įsiūčio bei galios“ (Warszewicki 1579, A2r–A3v) – visai krikščioniškai Europai iškilusios Osmanų imperijos grėsmės.

2.5. Socialinės tvarkos problematika

Etnijos mitai ir kultūriniai simboliai gali atsispindėti socialinėje tvarkoje ir ją grįsti, nors dažniausiai būtent pastaroji lemia tokių legitimacinių naratyvų atsiradimą. Horizontalios etnijos (pvz., antikinis graikų polis) dažniausiai remiasi demokratija ir platesnės visuomenės įtraukimu į politinių sprendimų priėmimą. Vertikali etnija remiasi aristokratija ir sureikškina hierarchines visuomenės struktūras – čia kultūra yra stratifikuota ir prieinama tik ribotam visuomenės sluoksniui, o „Didžiosios Tradicijos“, kertinių kultūrinių simbolių bei mitų kontrolė, leidžia didikams, kilmingiesiems, dvasininkijai ir ribotam intelektualų sluoksniui diferencijuotis nuo likusios visuomenės dalies (Smith 1988, 76–79). LDK literatūroje sutinkame pasažų, kai valdovas Steponas Batoras lyginamas su Karoliu Didžiuoju, kuris išmintį „sėmė iš graikiškų šaltinių ir išmoko lotynų kalbą, kurią buvo įgudęs vartoti“ (Boccius 1588, D1v). „Kartu su karaliais ganytojais vadinami“ dvasininkai – Dievo vietininkai žemėje, kurių luomui apologiją sudėjo Jonas Bulpatas (Bulpatas 1592, 9–10), o Leonui Sapiegai skirtame epitalamijuje šis didikas „nugali Tulijų sava iškalba“ (Sanguszko 1599, A4v).

Etninis modelis gali būti konstruojamas „iš viršaus į apačią“, kai vykstant socialinėms, politinėms ir ekonominėms transformacijoms iš aristokratijos kūrybos darbą perima platesni visuomenės sluoksniai (Smith 1988, 106). Kartu etniškumas gali būti instrumentizuojamas siekiant politinių tikslų, net ir ikimoderniose bendruomenėse. Daug mitų atsiranda lūžių metu, ką liudija ir XVI a. LDK pavyzdys – valstybė transformuojasi iš Viduramžių į Naujųjų laikų politiją, stiprėja didikų sluoksnis, šalia kosminės (dieviškos) tvarkos atsiranda dėmesingumas istorijai. Pokyčius, anot Smith'o gali katalizuoti sandūra su pažangesne ar atsilikusia civilizacija (kultūra), izoliaciją nutraukianti komercializacija (ekonomika) ir užsitęsęs karas (politika) (Smith 1999, 82–84). Ankstyvųjų Naujųjų laikų Lietuvoje matome visus tris veiksnys. Po krikšto LDK tapo Vakarų krikščionijos dalimi, bet kartu įsitraukė į ilgamečius karus su Maskva, o šalies viduje konsolidavosi feodalinė ekonomika, kurios institucinis kūrimosi procesas baigėsi XVI a. vid.

Iki šiol kalbėdami apie etniškumą tik paviršutiniškai aptarėme kalbos klausimą. Žinoma, analizuojant LDK ankstyvaisiais Naujaisiais laikais jis itin neparankus dėl keleto

skirtingų tiek šnekamojoje aplinkoje, tiek raštijoje naudojamų kalbų. Visgi, Hutchinsonas pastebi, kad kultūrinis nacionalizmas pirmiausia yra atminties, o ne kalbos klausimas (Hutchinson 1987, 8–9), todėl etnosimbolistai dažniau fokusuojasi į kultūrinius simbolius, naratyvus ir istorinio subjektiškumo atsiradimą. Dėl ribotos teksto apimties išsamiau šio klausimo nenagrinėsime, apsiribodami pastebėjimu, kad kalba LDK kontekste gali būti suprantama ir kaip 1.) vienas iš tokių istorinio subjektiškumo atributų (plg. lotynų kaip prigimtinės lietuvių kalbos programa) (Mykolas Lietuvis 1966, 23; Archiwum 1900, XIX–XX), ir kaip 2.) funkcinis, praktinis išraiškos instrumentas, mediumas (plg. kilmės iš romėnų legendos užrašymas rusėniškai).

Etnosimbolizmas pirmiausia yra atsakas į modernistines teorijas ir jų instrumentališkumą etninių fenomenų atžvilgiu. Labai svarbu tai, kad ši srovė nesiūlo griežtos teorinės alternatyvos – su modernizmu ją sieja tai, jog tauta traktuojama ne kaip abstraktybė, bet kaip subjektas, apčiuopiamas visuomenės darinys, galimas nagrinėti objektyviai (priešingai nei konstruktyvistinėse teorijose, kur tauta paverčiama diskursyviu tvariniu) (Smith 2009, 13–14). Euristinė etnosimbolizmo vertė yra ne teorinė, bet metodologinė: juo nesiekama sukurti vieningo deterministinio modelio, aiškinančio etninės bendrijos virsmą nuo genties iki tautos, bet analizuojami patys kultūriniai simboliai bei riboženkliai, kurie veikia, skatina ar stabdo šią transformaciją (Smith 2009, 125).

3. Tautos koncepcijos problema LDK ir Europos istoriografijoje

Iki šiol kalbėdami apie nacionalumą, daugiausia fokusavomės į teorines-metodologines prieigas – modernizmą ir istorinį etnosimbolizmą. Vis dėlto, šalia nacionalizmo mokyklų egzistuoja ir turtinga istoriografinė tradicija, skirta tautos problematikai tiek europiniame, tiek LDK kontekste. Istorinė žiūra suproblemina etniškumo ir politiškumo santykį, tačiau kartu atskleidžia, kad jau nuo Viduramžių galime apčiuopti besiformuojant skirtingas nacionalinio tapatumo projekcijas.

LDK tiriantys istorikai įprastai LDK politinę bendruomenę apibūdina kaip „politinę tautą“. Nors terminas pakankamai talpus apibūdinti ne (tik) etniškai, bet luomiškai apibrėžtą, politinę galią konsolidavusį visuomenės sluoksnį, nacionalizmo teorijų kontekste jis yra gana problemiškas. Net ir atmesdami etniškumą politinės tautos naudai, istorikai retrospektyviai taiko modernistinę tautos sampratą – visų pirma, išlaikydami tautos terminą, kuris nacionalizmo studijose siejamas su modernybe. Kita vertus, bet koks politiškumas turi turėti pagrindą – Dievo suteiktą išimtinį bendruomenės statusą, pilietybės institutą ar, pavyzdžiui, apibrėžtą etninį branduolį³. A. Nikžentaitis pastebi, kad naujausi tyrimai laiko politinę tautą etnopolitiniu dariniu – net jei politikoje dalyvauja tik aristokratija, jos savimone, „solidarumas“, kyla iš etninio bendrumo plačiąja prasme (Nikžentaitis 2007, 135–154).

Nenorėdami be reikalo dauginti sąvokų ir metodologinę inovaciją grįsti vien naujų koncepcijų įvedimu, „politinės tautos“ termino nediskvalifikuojame – jis parankus aiš-

³ Tą geriausiai rodo dvi skirtingos šiuolaikinės pilietybės sampratos – prancūziškoji „žemės“ ir vokiškoji „kraujo“, plg. Brubaker 1992.

kinant teisiškai grįstą platesnių kilmingųjų sluoksnių statusą valstybėje, ypač XVI a. antroje pusėje, kai bajorija iš tiesų tampa reikšmingu politiniu subjektu. Bet etnijos terminas padeda atskirti kelias konkuruojančias ir/ar bendradarbiaujančias etnines bendrijas, konkuruojančias jų valstybės kūrimo programas. XVI a. LDK ieškoma etninio pobūdžio argumentų pagrįsti politinį tapatumą ir integruoti etnokultūrinį simbolių kompleksą į valstybės raidos projekciją. Ankstyvaisiais Naujaisiais laikais LDK klostėsi lietuvių ir rusėnų etnokultūrinės savimonės, kurias jungė politinė savimonė (Kiaupienė 2016, 72) – tiesa, valstybės raidos trajektoriją žymėjo, nors ir ne be išlygų bei konkurencijos, būtent lietuviškasis mito-simbolio kompleksas.

Viduramžiais formuojantis pagoniškos lietuvių tautos tapatumui, lemiamą reikšmę turėjo monarcho valdžia ir jos stiprėjimas. Ši sociopolitinė orientacija leido ilgainiui išplėtoti svetimų etnosų identifikavimo kriterijus, kartu stiprinant ir savo identitetą (Baronas et al. 2011, 545–548). Todėl, etnosimbolistų terminais, LDK turėtume ieškoti būtent dinastinio *mythomoteur* – per valdovo giminę, jos kilmę ir lojalumą jai aiškinti visos valstybės etninio tapatumo suvokimą. Anot Gudavičiaus, pastarasis ima formuotis tik atsiradus elito konsolidacijai ir prestižui, perskyrai tarp „mes“ ir „jie“. Istorikas mato besiformuojančias dialektines įtampas: lietuvių visuomenės viduje elitą ir eilinius žmones skyrė socialinis *mes-jie*, tačiau jungė etninis *mes*; santykiuose su, pavyzdžiui, Vokiečių ordinu aktualizavosi ir išorinė *mes-jie* skirtis, paremta etniniais parametrais (Gudavičius 2008, 118–120). Besiformuojanti LDK etnija yra aristokratinė ir vertikali: tik atsirandant kunigaikščio ir jo kariaunos prestižui, randasi ir etninio tapatumo apibrėžtys. Etninė savimonė – kokius apibrėžimus bei pavidalus ji beįgytų – yra dinastinė, elitinė ir formuojama iš viršaus į apačią.

Sovietinėje istoriografijoje tai vertinama kaip „bajoriškai suprastos lietuvių tautos“ susiformavimas (Jurginis 1971, 27). Kilmės iš romėnų teorija koduoja dvi jos tapatumo trajektorijas: plačiosios lietuvių masės kilmė tapatintina su „tautiniu“, o didžiojo kunigaikščio giminytė Romos imperatoriui – su „valstybiniu“ patriotizmu (Jurginis 1971, 34). Akivaizdu, kad „tautinis“ patriotizmu, yra etniniais mitais bei simbolika grįstas tapatumas, koegzistuojantis su dinastiniu *mythomoteur* – iš *translatio imperii* kylanti Lietuvos valdovo giminytė su Romos imperatoriais. Šių mito-simbolio kompleksų nereikėtų suprasti tik instrumentiškai – nors jie turėjo ideologinę potekstę, kartu koduoja ir tam tikrą bendruomenės moralinę susitarimą, aksiologiją (Kuolys 2009, 12–19).

LDK etninės-politinės bendruomenės atvejo klausimas koreliuoja su pastarųjų dešimtmėčių debatais Vakarų istoriografijoje. Susan Reynolds pastebi, kad dažnai nacionalizmo teoretikai bando savo conceptualinį rėmą „užmauti“ ant ikimodernųjų bendruomenių, todėl taikant „tautos“ sąvoką retrospektyviai Viduramžiams, ten nerandama jokių „tautinės valstybės“ užuomazgų. Vis dėlto, galima identifikuoti net ir tada egzistavus tam tikrą bendruomeninį jausmą. Ji tai įvardija kaip politinį (ne etninį) susivokimą apie priklausymą tam tikram didesniajam dariniui ir buvimą „karalystės bendruomenės“ (angl. *community of the realm*) dalimi (Reynolds 1997, 251–274). Anot jos, ir kilmės mitų nereikėtų vertinti kaip falsifikato, t.y., tikrovės neatspindinčio pasakojimo, bet interpretuoti kaip bendruomenės dabarties ir jos vertybinių pozicijų pagrindą (Reynolds 1983, 380). Istorikė pažymi, kad

lojalumas monarchui skiriasi nuo lojalumo šeimai, giminei ar tėvonijai – Viduramžių (o ir šių laikų) asmuo gali tapatintis su keliomis bendruomenėmis. Būtent ištikimybė karaliui, narystė „karalystės bendruomenėje“ leidžia kalbėti apie Europos tautų formavimosi užuomazgas dar ikimoderniaisiais laikais. Vakarų Europoje ištikimybė valdovui yra „vidurio“ pozicija tarp apčiuopiamo lokalaus, tėvoninio tapatumo ir universalistinės religinės (krikščioniškos, paneuropinės) tapatybės (Reynolds 1997, 324).

Kita vertus, ankstyvaisiais Naujaisiais laikais galima išvelgti ir proaktyvaus tautinio tapatumo konstravimo pastangas. Šveicarų istorikas Caspar Hirschi polemizuoja su modernistais, teigdamas, kad šie remiasi pernelyg supaprastintu ikimoderniųjų laikų suvokimu – nuomone, jog nacionalizmas negalėjo rasti mažai mobiliuose, agrarinėse visuomenėse. Hirschi argumentuoja, kad nacionalizmo teoretikai nemato miestų, kuriuose vyksta idėjų konkurencija tarp biurgerių, diplomatų, intelektualų, dvasininkų ir kilmingųjų (Hirschi 2012, 29). Vienas pagrindinių Hirschi teorinių ir metodologinių užmojų – bandymas perinterpretuoti konstruktyvistinę Benedicto Andersono „įsivaizduojamų bendruomenių“ koncepciją (plg. Anderson 1999). Pagal ją, nacionalizmas yra komunikacinis fenomenas, nulemtas augančio visuomenių raštingumo – susiformavusi komunikacinė erdvė įgalina idėjų apykaitą ir visą įsivaizduojamą bendruomenę, tautą, įtraukia į vieningą naratyvą, leidžia pajusti lokalias ribas peržengiantį bendruomeniškumą, kas vėliau virsta nacionalinio savarankiškumo judėjimais. Anot Hirschi, nėra priežasčių, kodėl ikimodernaus nacionalumo negalima nagrinėti pirmiausia traktuojant jį kaip kalbinį fenomeną: intelektualų ir aristokratijos sluoksniuose jau ankstyvaisiais Naujaisiais laikais konkuruoja kelios politinio savarankiškumo vizijos, skirtingos tautinės tapatybės projekcijos (Hirschi 2012, 1–13). Hirschi mato ikimodernųjį nacionalizmą kaip partikuliarizmo atsaką griūvančioms universalistinėms vieningos imperijos ambicijoms – kitaip tariant, kaip procesą, kuris tam tikra prasme yra analogiškas XX a. pradžios imperijų griūtims.

Nors ikimoderniųjų laikų istorikai nesutaria dėl tautos (tautinės, etninės ar kt. bendruomenės) apibrėžimo, jų neaplenkia ir pastarųjų dešimtmečių istoriografijoje ir kultūros teorijoje pastebimas konstruktyvistinės prieigos stiprėjimas. Tai sudaro prielaidas permąstyti etniškumo ir etnijos klausimus LDK – visų pirma, ieškant kultūrinio politinio tapatumo branduolio – jį sudarančių komponentų ir palaikančio mito-simbolio komplekso. Nors teigti, kad LDK politinės bendruomenės etnis tapatumas buvo proaktyviai projektuojamas ir konstruojamas diskursyviai būtų pernelyg drąsu, etnosimbolizmo metodologinis rėmas gali pasiūlyti naują LDK raštijos skaitymo optiką.

Išvados

1. Skirtingai nei modernistinės nacionalizmo teorijos, istorinis etnosimbolizmas atsisako binarinio tautos klausimo traktavimo ir siūlo į jį žvelgti genetiškai – bendruomenės pereina įvairias tapatumo konsolidavimo stadijas, kol tampa tauta. Tokioje interpretacijoje tarp gentinės sanklodos ir emancipuotos tautos įsiterpia etnija – bendrą kilmės mitą, istorinę savivoką bent aukščiausiuose visuomenės sluoksniuose turinti bendruomenė, kuri tapatumą grindžia kultūriniais ir etniniais simboliais. Nors istoriografijoje

- ankstyvųjų Naujųjų laikų LDK politinis sluoksnius įvardijamas kaip „politinė tauta“, analitiniu požiūriu, jį galima laikyti etnija pagal etnosimbolistų siūlomą apibrėžimą.
2. Etniškumo samprata yra kur kas platesnė, nei etnografinis (ar apolitinis) etniškumas. Istorinio etnosimbolizmo modelyje su etniškumu siejama ne tik kalba, bet ir kur kas platesnis kultūrinių reiškinių spektras – pirmiausia, fundacinis (arba kilmės) mitas ir istorinis subjektiškumas, kurie konsoliduoja politinę bendruomenę. Kartu svarbus vaidmuo tenka religijai, valdančiai dinastijai, teritorijai ir kitiems kultūrinę atmintį formuojantiems veiksniams. Istorinis etnosimbolizmas LDK tyrimuose leidžia pakeisti žvilgsnį ir tautinės bendrijos genezės kertinių veiksmu laikyti ne kalbą ar luomiškumą, bet, pirmiausia, istorinio subjektiškumo formavimą(si) konkrečioje teritorijoje, įprasminant mito-simbolio kompleksą.
 3. Mito-simbolio kompleksas jungia konstitucinį politijos mitą, vertybines bendruomenės orientacijas ir kultūrinę atmintį. Jo gyvybingumą palaiko formalūs dokumentai, tokie kaip privilegijos ar teisynai, o taip pat ir grožinė raštija bei istoriografija. Todėl analizuodami LDK istorinę literatūrą, joje turime matyti ne tik formalių retorinių konvencijų atspindžius, bet ir pastangą kultivuoti kultūrinę bendruomenės atmintį bei ją stiprinančius simbolius – dinastijos ir monarcho valdžios tęstinumą, teritoriją, kilmės mitologiją ir kt.

Šaltiniai

- Agripa, Venclovas. 2009. „Venclovo Agripas Lietuvos laidotuvių kalba apie Joną Radvilą“, vert. Ramunė Dambrauskaitė-Muralienė, in: *Literatūra*, 51(3), 124–136.
- Archivum. 1900. *Archivum Komisji Prawniczej = Collectanea ex Archivo Collegii Iuridici ; t. 7*, Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.
- Boccio, Anselmus. 1588. *Carmen gratulatorium De serenissimi, ac potentissimi principis Sigismundi Tertii, regis Poloniae, [et] designati Suetiae, Magni Ducis Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Mazoviae, Samogitiae [...] in regnum Poloniae ingressu [...] [et] coronatione. Cui inserta est querela De immatura [...] regis Stephani morte et sepultura; tum etiam [...] rerum praeclare gestarum contra Moschum aliarumque virtutum commemoratio. Scriptum ad [...] Joannem Zamoiscium [...] ab Anselmo Boccio, Livono, Rigae: Excudebat Nicolaus Mollinus.*
- Bulpatas, Ioannes. 1592. *Oratio de scaerdoti dignitate in Solemnitate diei, qua R. D. Ioannes Bulpatas Vilnen. Canonicus Deo primum obtulit Missae sacrificium, scripta, Per Sebastianum Makowski Artiū[m] ac Philosophiae Baccalaureum, & in Academia Vilnen. Theologiae studiosum, Vilnae.*
- Gradauskas, Pranciškus. 2019. „Šviesiausiojo kunigaikščio ir pono, pono Kristupo Radvilos, Biržų ir Dubingių kunigaikščio, Trakų kašteliono, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pakanclerio ir lauko etmono, Borisovo ir Soleco seniūno ir t.t. ŽYGIS PRIEŠ MASKVĄ, aprašytas Pranciškaus Gradausko. Vilniuje, Jono Karcano spaustuėje, 1582“ in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 47, vert. Eugenija Ulčėnaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 289–322.
- Gratulationes Georgio Radivilo*, 1581. *Gratulationes ilvstriss[i]mo ac reverendiss[i]mo [...] Georgio Radivilo D. G. episcopo Vilnen[sis] [...] in primo [...] in suam sedem aduentu oblatae*, Vilnae: Typis Illustriss. Do[mini] D. Nic[olai] Christ[ophori] Radivili.
- Gratulationes Sigismundo III*. 1589. *Gratulationes Serenissimo Ac Potentissimo Principi Sigismundo III D. G. Regi Poloniae Magno Duci Lithuaniae. etc. etc. In optatissimo et felicissimo S. R. M. suae Vilnam aduentu, factae. Ab Academia Vilnensi Societatis Iesv*, Vilnae: Typis Illustriss. Principis Nicolai Christophori Radvili.

- Guagnini, Alessandro. 1581. *Sarmatiae Europaeae descriptio, quae Regnum Poloniae, Litvaniam, Samogitiam, Rvssiam, Massoviam, Prvssiam, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur / Alexandri Gvagnini Veronensis, equitis aurati, peditumque praefecti. Cui suplementi loco, ex quae gesta sunt superiori anno inter serenissimum regem Poloniae et magnum ducem Moschoviae breviter adiecta sunt, item genealogia regum Polonorum*, Spira: apud Bernardum Albinum.
- Koehler, Krzysztof, ed. 2009. *Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Lietuvos metraštis*. 1971. *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*, Rimantas Jasas, ed., Vilnius: Vaga, 1971.
- Mykolas Lietuvis. 1966. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius, dešimt įvairaus istorinio turinio fragmentų*, Vilnius: Vaga.
- Monumenta Poloniae Historica*. 1893. *Monumenta Poloniae Historica*, t. VI, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności.
- Nidecius, Andreas Patricius. 1581. *Andr[ae] Patricii Nideci Praepositi Varsovien[is] Gratulationum triumphalium ex a moscovitis Orationes III ad Stephanum Batorium regem Poloniarum inclutum pro clero Varsoviensi*, [s. l.]
- PSRL t. 35*. 1980. *Polnoe sobranie russkikh letopisej, Tom XXXV. Letopisi belorussko-litovskie*. Sost. i avtor predisl. N. N. Ulashchik. Moskva: Nauka.
- Radvanas, Jonas. 2009. *Raštai*, Sigitas Narbutas (sud.), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Sanguszko, Szymon Samuel. 1599. *In nuptias Illustris et Magnifici Domini D. Leonis Sapiahae, M. D. L. supremi cancelarij, Slonimen: Parnavien: Mohilovien: [et] c. Capitanei. et Illustrissimae D. Elisabethae Radiviliae, ducis a Bierzie et Dubinki, Illustrissimi principis, Domini D. Christophori Radivili palatini Vilnen: [et] generalis ac supremi M. D. L. exercitus praefecti filiae*, Vilnae: Jan Karcan.
- Warszewicki, Krzysztof. 1579. *Christophori Varsevicii Paradoxa Ad Stephanum I Regem Poloniae*, Vilnae: Typis illustrissimi d. d. Nicolai Christophori Radivili.
- Warszewicki, Krzysztof. 1580. *Panegyricus ad Stephanum I Polonorum regem et magnum Litanorum ducem*, Vilnae: Typis Illustris D. Domini Nicolai Christophori Radivili [...], Per Danielelem Lancicium.

Literatūra

- Ališauskas, Vytautas et al., eds. 2001. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius: Aidai.
- Anderson, Benedict. 1999. *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius: Baltos lankos.
- Armstrong, John. 1982. *Nations before Nationalism*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Baronas, Darius, Artūras Dubonis, Rimvydas Petrauskas. 2011. *Lietuvos istorija, III tomas., XIII a.–1385 m. Valstybės iškilimas tarp rytų ir vakarų*, Vilnius: Baltos lankos.
- Baronas, Darius, et al. 2022. *Valdžia, Luomas, Individas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. XIII–XVIII a. istorijos slinkty*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Breuilly, John, ed. 2013. *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, Oxford: Oxford Academic, prieiga internete: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199209194.001.0001>. Žiūrėta: 2023-03-08.
- Brubaker, Rogers. 1992. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Deutsch, Karl. 1953. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Deutsch, Karl. 1969. *Nationalism and Its Alternative*, New York: Knopf.
- Dikavičius, Povilas. 2022. *Honor Among Nobles in the 16th Century Grand Duchy of Lithuania*, daktaro disertacija, istorija, Budapeštas, Viena: Central European University.
- Dubonis, Artūras. 2016. „The Prestige and Decline of the Official (State) Language in the Grand Duchy of Lithuania (Fifteenth–Sixteenth Century): Problems in Belarusian Historiography“ in: *Lithuanian Historical Studies*, Nr. 20. <https://doi.org/10.30965/25386565-02001002>

- Dubonis, Artūras. 2017. „Кудэл лътувось ваулстечай някалбью русьнишкан XVI амжиуя?“: (Kodėl Lietuvos valstiečiai nekalbėjo rusėniškai XVI amžiuje?)“ in: *Lietuvos istorijos metraštis 2016/2*.
- Gat, Azar, Alexander Jakobson. 2012. *Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139047654>
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell.
- Gromelski, Tomasz. 2017. Classical Models in Early Modern Poland-Lithuania. *Ancient Models in the Early Modern Republican Imagination*. V. Wyger, A. Weststeijn, eds. Leiden, Boston: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004351387_014
- Grzeškowiak-Krwawicz, Anna. 2008. „Wolność jako zasada ustrojowe Rzeczypospolitej“ in: *Lex est Rex in Polonia et in Lithuania: Tradycje prawno-ustrojowe Rzeczypospolitej – doświadczenie i dziedzictwo*, Adam Jankiewicz (red.), Warszawa: DiG.
- Gudavičius, Edvardas. 2008. „Tautinės lietuvių savimonės lygis XIV a. pabaigoje“ in: Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko (sud.), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Gudmantas, Kęstutis. 2004. „Lietuvių kilmės iš romėnų teorijos genezė ir ankstyvosios Lietuvos vardo etimologijos“ in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 17.
- Hayes, Carlton. 1960. *Nationalism: A Religion*, New York: Macmillan.
- Hastings, Adrian. 1997. *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612107>
- Hirschi, Caspar. 2012. *The Origins of Nationalism. An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*, Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139032551>
- Hobsbawm, Eric. 1990. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCOL0521439612>
- Hutchinson, John. 1987. *The Dynamics of Cultural Nationalism. The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, London: Allen & Unwin.
- Jurginis, Juozas. 1971. *Legendos apie lietuvių kilmę*, Vilnius: Vaga.
- Kiaupienė, Jūratė. 2009. „My, Litwa“ – formuła patriotyzmu narodu politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku“ in: *Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od Nowożytności do Współczesności*, Andrzej Nowak, Andrzej A. Zięba (red.), Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Kiaupienė, Jūratė. 2016. *Tarp Romos ir Bizantijos: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės kultūros aukso amžius. XVI a. antroji pusė–XVII a. pirmoji pusė*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Kohn, Hans. 1969 (1944). *The Idea of Nationalism: A Study of Its Origins and Background*, Toronto: Collier.
- Kuolys, Darius. 2007. „Масква і Літва: translatio imperii, translatio rei publicae“ in: *Belarusian Historical Review*, nr. 14.
- Kuolys, Darius. 2009. *Res Lituana. Kunigaikštystės bendrija, 1-oji knyga. Respublikos steigimas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Leoussi, Athena S., Steven Grosby, eds. 2007. *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Mann, Michael. 1984. „The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results“ in: *Archives européennes de sociologie*, vol. 25.
- Nekraševič-Karotkaja, Žanna. 2020. „Artistic Expression of the Translatio Imperii Concept in the Latin Epic Poetry of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th Century and the European Literary Context“ in: *Essays on the spread of humanistic and Renaissance literary civilization in the Slavic World*, ed. Giovanna Siedina, Firenze: Firenze University Press. <https://doi.org/10.36253/978-88-5518-198-3.05>
- Nikžentaitis, Alvydas. 2007. „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės tautos specifika ir santykis su moderniąja tauta“ in: *Praeities pėdsakai. Skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas
- Norkus, Zenonas. 2005. „Senoji kultūros istorija ir naujoji kultūrinė istorija“ in: *Lietuvos istorijos studijos*, t. 15.

- Plečkaitis, Romanas. 2004. *Lietuvos filosofijos istorija, I tomas. Viduramžiai – Renesansas – Naujieji amžiai*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.
- Reynolds, Susan. 1983. „Medieval ‘Origines Gentium’ and the Community of the Realm“ in: *History*, 68(224). <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.1983.tb02193.x>
- Reynolds, Susan. 1997. *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300*, Oxford: Clarendon Press.
- Rowell, Stephen C. 1998. „Amžinos pretenzijos arba kaip skaityti elitinę literatūrą“ in: *Seminarai*, Alvydas Jokubaitis, Antanas Kulakauskas, eds., Vilnius: Atviros Lietuvos kolegija, Vyturys.
- Skocpol, Theda. 1979. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge: Canto Classics. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815805>
- Smith, Anthony D. 1988 (1986). *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Smith, Anthony D. 1999. *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press.
- Smith, Anthony D. 2003. *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford: Oxford University Press.
- Smith, Anthony D. 2009. *Ethno-symbolism and Nationalism. A cultural approach*, London, New York: Routledge.
- Statkus, Nortautas. 2003. *Etniškumas ir nacionalizmas: istorinis ir teorinis aspektai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Tilly, Charles. 1990. *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Cambridge, MA: Blackwell.